

יורם כהן

עולם הולך ונגלה: החתים ותרבותם

איתמר זינגר, החתים ותרבותם (ספריית האנציקד
לופדיה המקראית, כו), ירושלים: מוסד ביאליק,
תשס"ט, 312 + [16] עמ'

היקף בשפה העברית, בכרך המוקדש לתולדותיה ולהישגיה התרבותיים. איתמר זינגר, אחד המומחים העולמיים לתרבות החתים, חושף מגוון תעודות מקוריות בתרגום עברי ובלוויית הסברים ופרשנויות בהירות ומרתקות, וזאת בכמה פרקים המציגים את ההיסטוריה של ממלכת החתים, את ייחודם ואת תרומתם התרבותית במזרח הקדום. הפרק הראשון בספר הוא מבוא מורחב, המציג את אנטוליה (שמה הקלסי של תורכיה המודרנית) או ארץ חתי בזמנם של החתים, והוא עוסק בגילוי המודרני של החתים ובשאלת מוצאם. הגילוי המודרני של החתים היה סנסציוני משני טעמים.

זה למעלה מעשור הולך ומתברר לקוראי העברית שתהליך כתיבת ספרי המקרא והאירועים המתוארים בהם, לא התרחשו בחלל ריק, אלא על רקע תרבותם של עמי המזרח הקדום. שפע תרגומים, המלווים בפרשנויות של מיטב החוקרים, מציבים את המקרא בסביבתו התרבותית וההיסטורית ומגלים את עושרן של התרבויות הקדומות באזורנו. כך למשל יצאו לאור לאחרונה תרגום של מכתבי אלעמארנה המפורסמים ואסופה של כתבי מלכי אשור ובבל.¹ כעת הגיע תורם של החתים. הממלכה החתית, אחת האימפריות הגדולות ורבות ההשפעה במזרח הקדום באמצע האלף השני לפסה"נ (1190-1650 לפסה"נ בקירוב), זוכה לראשונה לסקירה ראויה ורחבת

1 צ' כוכבי-רייני, למלך אדוני: מכתבי אל-עמארנה, כרך, תענך ומכתבים נוספים מהמאה הארבע-עשרה לפסה"נ (ספריית האנציקלופדיה המקראית, כ), ירושלים תשס"ה; מ' כוגן, אסופת כתובות היסטוריות מבבל ואשור: מאות ט-ו לפסה"נ (ספריית האנציקלופדיה המקראית, יט), ירושלים תשס"ד.

ראשית, שלא כעמים אחרים שנעלמו מהמרחב, החתים, שאף הם נעלמו, לא הותירו כל זיכרון או תודעה היסטורית. למשל החתים, בניגוד לאשורים, לבבלים ולמצרים העתיקה, לא נזכרו במקורות קלסיים. אפילו הומרוס, אשר לדעת חוקרים מסוימים שימר מסורות מסוף האלף השני, לא הזכירם, אף שהעלילה האפית של ה'איליאדה' מתרחשת על חופה המערבי של אנטוליה, בטררויה, עיר פוליטית חשובה שמופיעה במקורות חתיים. על כן חשיפת בירת החתים, חתושה, באתר בו'ע'זקוי שבמרכז הרמה האנטולית בתחילת המאה העשרים, וכמובן פענוח כתבי החתים, היו כרעידת אדמה בעולם האקדמי ומחוצה לו. שנית, משפוענחה השפה החתית, התברר כי היא זרה למשפחת השפות השמיות ששלטו במזרח הקדום. השפה החתית שייכת למשפחת השפות ההודו-אירופיות, הכוללת בין היתר את השפות סנסקריט, פרסית, יוונית, לטינית והשפות הגרמניות והסלאויות. יוצא אפוא שהשפה החתית היא השפה ההודו-אירופית העתיקה ביותר בתיעודה. מאחר שמקובל להעריך שמקור העמים ההודו-אירופיים מחוץ לאזורנו, הרי החתים אינם עם ילידי באנטוליה, אלא הגיעו לחבל ארץ זה בתקופה שקדמה לתיעוד הכתוב המצוי ברשותנו. החוקרים עדיין חלוקים בשאלה מתי בדיוק הגיעו החתים לאנטוליה ומהיכן.

על צעדיהם הראשונים של החתים באנטוליה ועל הקמת ממלכתם, שהפכה במרוצת הזמן לאימפריה רחבת ידיים, מסופר בפרק השני, שהוא הארוך מבין פרקי הספר. בפרק זה אנו למדים על ההתחלות המהוססות של החתים, שהיו קבוצה אתנית אחת מני רבות שישבו באנטוליה הקדומה, ועל מאמציהם לבסס את מעמדם במרכז הרמה האנטולית ולייסד את בירתם, חתושה, במאה השבע-עשרה לפסה"נ (על פי הכרונולוגיה התיכונה המאומצת בספר). למרות ההתחלות

הצנועות, החתים הצליחו לכבוש לזמן מה את מרבית צפון סוריה. מלכם מורשילי הראשון ירד במורד נהר הפרת עד העיר בבל, ושם קץ לשושלת חמורבי, כנראה בעזרת הכאשים (בשנת 1595 לפסה"נ). אף שלאירוע הזה לא היו השלכות פוליטיות ישירות, שכן החתים לא נשארו בבבל, הוא הטביע את חותמו על ההיסטוריוגרפיה החתית ואף על הבבלית. אך להצלחה במישור המדיני לא נלוותה הצלחה מבית. הממלכה נחשפה לגל רציחות פוליטיות, והדבר גרם חוסר יציבות וצמצם את שטחה. רק במאה הארבע-עשרה לפסה"נ חזרה הממלכה החתית לעצמתה ואף הרחיבה את שליטתה, עד שהפכה לכוח המרכזי בזירה הבינ-לאומית באותה תקופה, אפילו יותר ממצרים האימפריאלית או מבבל הכאשית. בשיא כוחה שלטה האימפריה החתית על כל צפון סוריה, מחוף הלבנון ועד נהר הפרת ממזרח, וממערב שלטה על מדינות חסות אנטוליות עד הים האגאי. עדיין שנויה במחלוקת השאלה כיצד בדיוק הגיעה אימפריה זו לסופה בתחילת המאה השתיים-עשרה לפסה"נ. זינגר סבור שיש לדחות את התפיסה הרווחת, לפחות בספרות הכללית, ש'גויי הים' החריבו את האימפריה, ולאמץ פתרון הכולל מספר גורמים, כגון רעב כלל-אזורי וסכסוכים פנימיים, שהביאו קץ על ממלכת החתים ואף על גרורותיה ושכניה מקרוב ומרחוק. התמוטטות זו, המכונה במחקר 'סוף תקופת הברונזה המאוחרת', הייתה מוחלטת ורחבת היקף, עד כדי כך שבעקבותיה המזרח הקדום כולו, ובפרט חלקו המערבי, נכנסו ל'תקופת חושך', שהתאפיינה בהיעדר בולט של מקורות כתובים, ושנמשכה כמה מאות שנים. לא מפליא אפוא שזיכרונם של החתים נמחה לחלוטין מהמקורות המאוחרים, ובכלל זה מהמקרא ומהמקורות הקלסיים. הזכר היחיד לתרבות החתים נתקיים בממלכות הנאו-חתיות שקמו באלף הראשון לפסה"נ בדרום-מזרח אנטוליה

צלמיות חרס של
הפרים הקדושים
של אל הסער, שרי
חרי

לעיין במקביל במספר תעודות בפרק החמישי והשישי. למשל ב'הוראות לכוהני המקדש' (עמ' 176-178) פורטו דיני הטומאה והטהרה החלים על הכוהנים המשרתים במקדש הגדול; וה'ריטואל לבניית ארמון חדש' (עמ' 213-218) ערוך כדיאלוג דרמטי בין המלך לאלים, שבו המלך מבקש את ברכת האלים לבנות את ארמונו. הכינון האידאולוגי של המלוכה החתית הושגת על הבנייה הגשמית של הארמון ועל קבלת חסות אלוהית.

הפרק הרביעי עוסק כולו במערכת החוק החתי. השופט והמחוקק העליון בממלכת החתים, כמקובל בתרבויות המזרח הקדום, היה המלך. אף שהמלך פעל בחסות האלים, החוק שהנחיל לעמו היה חילוני לחלוטין. החוק החתי, כמו החוקים של הממלכה האשורית התיכונה, חסר פרולוג כדוגמת זה שמצוי בקובץ המפורסם של חמורבי, שבו הווכרו האלים כמי שמסרו למלך את הדין והצדק על מנת שינחילם לעמו. הקובץ החתי נפתח אפוא בחוק הראשון, העוסק במקרה של הריגה בשגגה, ואחריו באים מגוון סעיפים הנוגעים לדיני נזיקין

ובצפון סוריה. עד מהרה חדלו ממלכות אלה להתקיים, כמו ממלכת ישראל, בעקבות כיבושי האימפריה האשורית וסיפוח כל האזור לתחום שלטונה. למעשה, בהסתמך על חקר המקרא, יש לזהות את הממלכות הנאורחתיית האלה, כפי שמוסבר בסיכום הקצר של בעיית 'בני חת במקרא' (עמ' 106-107), עם מלכי החתים (המוזכרים לדוגמה בספרי מלכים). לעומת זאת החתים יושבי הארץ, בדומה לאמורים, הם כינוי ששימש את הסופר המקראי לציון תושבי הארץ, בלי קשר למוצאם האתני או למקורם הגאוגרפי.

במקביל לשחזור ההיסטורי אפשר ללמוד בפרק השני על אופייה של הכתיבה ההיסטוריוגרפית החתית. חלק ממרכיביה של היסטוריוגרפיה זו היו משותפים לה ולכתיבה ההיסטוריוגרפית המקראית אך באופן כללי לא היו לה מרכיבים משותפים עם ההיסטוריוגרפיה הבבלית או האשורית. הכתיבה ההיסטוריוגרפית החתית, כמו זו המקראית, הייתה מגויסת ללא ספק למטרות פוליטיות, אך לא נעדרה ממנה מידה של רפלקסיויות היסטורית, והיא לא נרתעה מלבקר את חולשת מלכי העבר ואת מעשיהם. תפיסה ביקורתית של העבר בולטת במיוחד בתעודה 'חוקת תלפינו' (עמ' 31-40) שהציגה את מצב העניינים הרעוע כתולדה של מעשים רצחניים שביצעו בני המלוכה החתית בזמנים עברו (ראו גם תעודה 10). הצגה ביקורתית כזאת של העבר איננה מוכרת בהיסטוריוגרפיה המסופוטמית למעט מקרים ספורים.

הפרק השלישי מוקדש כולו לכירת החתים, חתושה, שהייתה זירת הפעילות הפוליטית והדתית המרכזית של הממלכה, ושהיא המקור למרבית התעודות החתיות. שלל איורים ותצלומי צבע של האתר וסקירה של פעילות החופרים ושל מלאכת השחזור הארכאולוגי, מאפשרים למי שעדיין לא ביקרו בבירה מרהיבה זו לערוך סיור וירטואלי בכיכורים, במקדש הגדול ובמכלול הארמון. ראוי

הנשים, [סגל] לך את מנהג הגברים" (עמ' 207). גם המיתולוגיה החתית נשענה על המסורות של תושבי אנטוליה הקדומים, החתים. במיתוס על אודות האל החתי תלפינו, אל החקלאות והפריון, מסופר כי האל נעלם, 'ועמו נעלמו התבואה, הפריון, השגשוג, הצמיחה והשפע בשדה ובאחו. הוא נחבא לו בסבך הביצה [...] הבקר, הצאן והאנשים פסקו מלהתרבות, ואלו שהרו אינם יכולים ללדת. ההרים והעצים יבשו ושתילים אינם נובטים עוד [...] רעב פשט בארץ. בני אדם ואלים מתים ברעב' (עמ' 238). האלים יצאו להשיב את תלפינו אך לא הצליחו למצאו. בסופו של דבר מצאה אותו הדבורה הקטנה ישן, ובעקיצתה העירה אותו מתרדמתו. תלפינו התעורר וזעם מאוד, אך בזכות סדרה של ריטואלים המלווים את המיתוס, ניתן לפייס את רוחו של האל על מנת ששייב את הפריון לארץ.

הדיון בפרקים שעניינם כתבים בעלי אופי דתי צפוי לעורר עניין לא רק בחוג חוקרי המקרא והמזרח הקדום, אלא אף בקרב העוסקים במחקר השוואתי של דתות, שכן בפירוש התעודות נדונות שאלות תאולוגיות רחבות, כגון מהות האל או יחסי המאמין ואלו או אלו.

בהיותה קבוצה אתנית קטנה ו'חדשה' בנוף תרבויות המזרח הקדום, שהיו בהן עתיקות ממנה בהרבה, וחסרת מסורת קדומה או היסטוריה כתובה, אימצה לה החברה החתית מן התרבויות השכנות מגוון דפוסים ויצרה מהם בשפתה שלה מכלול טקסטואלי מקורי. מכלול הטקסטים הללו העניק לחתים זהות פוליטית, חוקתית ודתית, ואפשר להם לגבש תרבות משל עצמם. ספרו של זינגר, העומד על זהותם, הישגיהם וייחודם התרבותי של החתים, הוא ספר מעמיק, מרתק ומומלץ בכל קנה מידה, גם בהשוואה לספרות הלועזית בתחום זה, והוא מספק לקוראים מבוא חשוב לאין שיעור לאחד הפרקים המרכזיים של ההיסטוריה של המזרח הקדום.

ונישואין ועוד נושאים, בדומה לקבצים אחרים המוכרים לנו מן המזרח הקדום. אולם הקובץ החתי מתייחד בשלל האיסורים על עברות מין, כדוגמת גילוי עריות או משכב בהמה. על פי קריטריונים מורכבים, מכוונים בחתית חֶרְקַל (מונח המקביל מבחינה סמנטית לתועבה) ודינם מיתה. קשה להבין מה בדיוק הייתה מטרתם של חוקים אלו, אך ייתכן כי נועדו להבדיל את הזהות החתית מן הזהויות האתניות האחרות באנטוליה ובמרחב כולו באמצעות הגדרת התנהגות מינית מקובלת.

ארבעת פרקי הספר האחרים עוסקים במורשת התרבותית העיקרית של החתים, ואפשר להכלילם בכותרת כתבים בעלי אופי דתי, מאחר שבכולם יש התייחסות ישירה או עקיפה לעולם האלים. אין פלא שחלק כה נכבד של הספר מוקדש לנושא זה. רוב הטקסטים שנתגלו בחתושה הם ריטואלים וטקסים דתיים שונים, וכן נתגלו טקסטים מיתולוגיים או אגדתיים מעטים יחסית. המאפיין העיקרי של התפילות והריטואליים החתיים ושל המיתולוגיה החתית הוא שיצירות אלו שאבו השראה ממקורות חיצוניים, ולעתים אף נשענו באופן ישיר על מקורות אלה. למשל 'תפילת פְּנֵתְצֵלִי' (עמ' 181-183) מבוססת על תבניות של תפילות מסופוטמיות (שאחדות מהן נמצאו בארכיונים של חתושה), אך היא גם מבטאת רגשות דתיים האופייניים לתרבות החתית. מקורם של ריטואלים רבים מחבל ארץ פְּזוּתְנָה, שנודע באוכלוסייה חורית (עם עתיק אשר שכן בדרום-מזרח אנטוליה ובצפון סוריה) ולונית (הלווית היא שפה אחת של החתית). כזה הוא ה'ריטואל ריפוי אינ'אונות' (עמ' 206-209), אשר כולל סדרת טיפולים מאגיים שמבצעת בחולה 'האישה הזקנה'. היא מסבירה את מעשיה כך: 'אני שמה פלך וכישור בידו של המטופל והוא עובר דרך השער. אני לוקחת ממנו את הפלך והכישור ונותנת לו קשת וחיצים באומרי: "ראה, לקחתי ממך את הנשיות והחזרתי לך את הגבריות. הנה נפטרת ממנהג